

FANLAR" RESPUBLIKA ILMIY-AMALIY KONFERENSIYASI

**INGLIZ VA O'ZBEK TILLARIDAGI SIFATDOSHLARNING
MORFOLOGIK TIZIMI: TAQQOSIY YONDASHUV**

Allayarova Nigora Xushboq qizi.

**Termiz iqtisodiyot va servis universiteti Xorijiy til va adabiyoti yo'nalishi
magistranti**

Ilmiy rahbar: Safarova Farida Narmurotovna.

Annotatsiya. Ushbu ilmiy ishda ingliz tilidagi fe'l asosli -ing hamda -ed/-en shakllari va o'zbek tilidagi fe'ldan yasaluvchi belgi shakllari (sifatdoshlar)ning morfologik tuzilishi qiyosiy tahlil qilinadi. Tadqiqotda "shakl belgisi qayerda kodlangan?" degan savol markazga qo'yildi: o'zbek tilida grammatik ma'no ko'pincha affikslar orqali aniq ko'rinishda ifodalansa, ingliz tilida ko'p hollarda ma'no qatlamlari yordamchi komponentlar va kombinatsiyalar bilan kuchaytiriladi. Natijalar shuni ko'rsatadiki, o'zbek sifatdoshlari nominal ko'rsatkichlar (ko'plik, egalik, kelishik)ni qabul qilishga yuqori darajada moslashgan bo'lsa, ingliz tilidagi participial birliklar flektiv imkoniyatlari cheklangan, ammo analitik zanjirlar orqali (being/having kabi) ko'p turdagi grammatik qiymatlarni hosil qiladi. Mazkur farqlar tarjima, til o'qitish va morfologik segmentatsiya mashqlarida tez-tez uchraydigan xatolar manbaini tushuntirishga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: sifatdosh, participial shakl, affiks, morfema, analitik kombinatsiya, negiz, natija-belgi, jarayon-belgi, otlashuv, qiyosiy morfologiya.

Kirish. Fe'lning belgi hosil qiluvchi shakllari har ikki til tizimida ham muhim o'rin tutadi: ular predmetni "harakat izlari" orqali tavsiflaydi, ya'ni belgi fe'l semantikasidan ajralmagan holda predmetga yuklanadi. O'zbek tilida bu hodisa ko'proq qo'shimchalar tizimi bilan izohlanadi; ingliz tilida esa shakliy resurs nisbatan tor bo'lib, ko'plab nozik farqlar sintaktik-morfologik birliklar birikmasi orqali yuzaga keladi. Amaliy tajriba shuni ko'rsatadiki, o'quvchi va tarjimonlar ko'pincha "V-ing = hozirgi", "V-ed = o'tgan", "-gan = o'tgan zamon" kabi soddalashtirilgan qoidalarni

FANLAR" RESPUBLIKA ILMIY-AMALIY KONFERENSIYASI

qo'llab yuboradi; natijada belgi (atribut) va zamon (tense) aralashib ketadi. Aslida esa sifatdoshlar zamoni to'g'ridan-to'g'ri "kalendarga" bog'lab qo'ymaydi; ular ko'pincha tugallanganlik, jarayonlilik, natijaviylik, nisbatga yaqin qiymatlarni ko'rsatadi.

Mazkur maqolaning vazifasi – ingliz va o'zbek tillarida sifatdoshga o'xshash shakllar qanday morfologik ko'rsatkichlar bilan tanilishini, qaysi modelda ular muntazam paradigmaga kirishini, inkor qanday ifodalanishini hamda belgi shaklining "nominal maydon"ga o'tish darajasi (otlashish) qay tarzda amalga oshishini ilmiy asosda ko'rsatishdir. Tadqiqotning dolzarbligi shundaki, qiyosiy morfologiya ko'pincha sintaksisga "tez o'tib ketadi"; holbuki shaklni aniq ajratib olmasdan turib, funksional izohlar ko'p holatda umumiy bo'lib qoladi. Shuning uchun bu ishda avvalo formal tahlil, keyin esa grammatik qiymatlarning kodlanish mexanizmi bosqichma-bosqich yoritiladi.

Metodologiya. Tadqiqot taqqosiy-morfologik tamoyil asosida olib borildi. Material sifatida ikki tilda ham faol ishlatiladigan fe'l negizlaridan namunalar tanlanib, ular asosida belgi hosil qiluvchi shakllar "morfemik ajratish" (negiz + morfema(lar)) usulida segmentatsiya qilindi. O'zbek qismida quyidagi tekshiruvlar bajarildi: (1) fe'l asosiga sifatdosh ko'rsatkichini qo'shish; (2) hosila shaklning ko'plik, egalik, kelishik kabi nominal ko'rsatkichlar bilan qo'shilishini sinash; (3) fonetik variantlanish (allomorf) hodisasini qayd etish. Ingliz qismida esa: (1) -ing hamda -ed/-en ko'rsatkichlari bilan shakllanish; (2) muntazam va nomuntazam fe'llar paradigmasini farqlash; (3) yordamchi birliklar bilan zanjir hosil qilganda (being/having/been) shaklning grammatik qiymati qanday o'zgarishini kuzatish.

Tahlil mezonlari besh blokka ajratildi: a) formal belgi (marker)ni tanish, b) paradigmaviy muntazamlilik, c) inkor ifodasi, d) nominal qo'shimchalar bilan integratsiya, e) natija/jarayon va nisbatga yaqin ma'no signallari. Har bir blok bo'yicha qisqa misollar va morfemik "bo'laklash" bilan izoh berildi.

FANLAR" RESPUBLIKA ILMIY-AMALIY KONFERENSIYASI

Natijalar. O'zbek tilida belgi hosil qiluvchi fe'l shakllari ko'pincha qo'shimchalar tizimi orqali keng repertuar hosil qiladi. Eng ko'p uchraydigan ko'rsatkichlar ichida tugallanganlikka moyil shakl (negiz + -gan) hamda odatiylik yoki kutilayotgan belgi maydoniga yaqin shakl (negiz + -adigan/-ydigan) alohida ajraladi. Shuningdek, jarayoniy belgi yoki "bajaruvchilik" ohangini kuchaytiradigan negiz + -uvchi/-vchi modeli ham produktivdir. Bu birliklar ko'pincha ot oldida aniqlovchi bo'lib keladi, biroq morfologik jihatdan ular "nominal mexanizm"ga oson ulanadi: ko'plik (-lar), egalik (-im/-ing/-i), kelishik (-ning/-ga/-da/-dan) kabilar bilan birikish natijasida sifatdosh otlashadi. Masalan, segmentatsiya nuqtai nazaridan: kel-gan-lar, kel-gan-im, kel-gan-ning, o'qi-y-digan-lar-ning kabi zanjirlar hosil bo'ladi. Bu fakt o'zbek tilida sifatdoshlarning morfologik moslashuvchanligi yuqori ekanini ko'rsatadi: belgi shakli faqat "atribut" sifatida emas, balki nom sifatida ham tizimli ishlay oladi.

O'zbekdagi inkor masalasi ham morfologik jihatdan ikki yo'l bilan ko'rinadi: bir tomondan negizga inkor komponenti qo'shib keyin belgi shakli yasalishi mumkin (fe'l negizining inkorli varianti), boshqa tomondan belgi hosil qiluvchi ko'rsatkichning o'zi inkoriy ma'no bilan bog'lanadigan qatorga ega (masalan, -mas orqali barqaror belgi ifodalanishi). Natijada inkor "ichki morfema" sifatida hosila shakl tarkibiga singib ketishi ehtimoli yuqori bo'ladi.

Ingliz tilida esa participial shakllar formal jihatdan ikki asosiy ko'rsatkich bilan taniladi: fe'l asosi + -ing hamda fe'lning "past participle" varianti (ko'pincha -ed, ayrim hollarda -en yoki butunlay nomuntazam ko'rinish). Bu yerda muntazamlilik masalasi keskinroq: muntazam fe'llarda -ed marker aniq, nomuntazam fe'llarda esa past participle alohida paradigma elementi sifatida yodda saqlanadi (written, taken, built kabi). Ingliz shakllarining yana bir muhim tomoni shundaki, grammatik qiymatlarning sezilarli qismi analitik zanjirlar bilan "tiniqlashadi": being + past participle modelida passiv jarayon ohangi kuchayadi; having + past participle birikmasida oldinlik va natijaviylik komponenti yaqqollashadi; having been + past

FANLAR" RESPUBLIKA ILMIY-AMALIY KONFERENSIYASI

participle kombinatsiyasi esa oldinlik + passivlikni bir vaqtning o'zida belgilaydi. Demak, ingliz tilida belgi shaklining grammatik "yuki" ko'pincha markerning o'zida to'liq berilmaydi; u qo'shimcha elementlar bilan birga ishlaganda aniqroq ko'rinadi.

Ingliz tilida inkor ko'pincha morfemik qo'shimcha sifatida past participle yoki -ing shakliga "yopishib" ketmaydi; aksincha, inkor odatda alohida birlik orqali ifodalanadi (not kabi) va bu hol inkorning ko'proq konstruksion xarakterga egaligini ko'rsatadi. Shuningdek, ingliz participial birliklari o'zbekdagidek ko'plik/egalik/kelishik morfemalarini qabul qiladigan darajada nominal tizimga kirib bormaydi; nomlash ehtiyoji bo'lsa, boshqa yo'l (masalan, -ing shaklining otlashgan ishlatilishi) paydo bo'ladi, ammo bu holat ham morfologik jihatdan "fleksiya boyligi"ni bermaydi.

Muhokama. Taqqosiy natijalar ikki tilning tipologik farqini morfologik sathda juda aniq ko'rsatadi. O'zbek tili agglutinativ xususiyat sababli belgi hosil qiluvchi shakllarni affikslar orqali ko'paytiradi va ularni nominal ko'rsatkichlar bilan ketma-ket ulash imkonini beradi. Shu sabab, o'zbek sifatdoshi ko'pincha "shakl + qo'shimchalar zanjiri" ko'rinishida kengayadi va leksik-sintaktik muhitga moslashadi. Ingliz tilida esa shakliy markerlar soni kamroq bo'lgani uchun grammatik tafsilot ko'pincha "yordamchi birliklar tizimi" bilan to'ldiriladi; natijada bir xil marker turli kontekstlarda turli grammatik qiymatlarni "ko'tarishi" mumkin.

Bu farqni o'qitish amaliyotiga ko'chiradigan bo'lsak, eng samarali yo'l – talabaga "zamon tenglashtirish"ni emas, "kodlash joyi"ni ko'rsatishdir. O'zbekda ko'plab qiymatlar affiksning o'zida ko'rinadi: belgi hosil bo'lishi, odatiylik ohangi, inkoriy belgi va nominal qo'shimchalarga ulanish ko'p hollarda bir zanjirda namoyon bo'ladi. Inglizchada esa marker ko'pincha boshlang'ich signal xolos; mazmunning aniqlashishi ko'p komponentli modelga bog'liq. Shuning uchun tarjimada ham bir xil "nom"ni bir xil "forma" bilan berish shart emas: ma'no qayerda kodlanganini topish kerak. Masalan, ingliz tilida having + V-en orqali berilgan oldinlik komponenti

FANLAR" RESPUBLIKA ILMIY-AMALIY KONFERENSIYASI

o'zbekchada ba'zan boshqa shaklga ko'chadi (yordamchi so'zlar, ravishdosh, yoki kontekstual ko'rsatkichlar). Bu holat morfologik ekvivalentlik "birga-bir" emasligini, ko'pincha "funktional qayta kodlash" talab qilinishini anglatadi.

Shuningdek, nominal integratsiya masalasi ham muhim: o'zbek tilida sifatdoshning otlashuv imkoniyatini ko'rsatmasdan turib, uning morfologik tabiatini to'liq tushuntirib bo'lmaydi. Ingliz tilida esa participial birliklarning "otga aylanib ketishi" ko'proq alohida hodisa (masalan, -ing asosidagi noun-like ishlatish) bo'lib, u har doim ham sifatdoshning o'zi bilan tenglashtirilmaydi. Demak, ikki tilda "bir xil ko'rinadigan" shakllarni bir xil morfologik kategoriya deb qabul qilish ham noto'g'ri natijalarga olib keladi.

Xulosa. Tadqiqot quyidagi yakuniy xulosalarni beradi. Birinchidan, o'zbek tilida sifatdoshga oid ko'rsatkichlar affikslar tizimi orqali keng qamrovli va ularning nominal ko'rsatkichlar bilan birikuvchanligi yuqori; bu hol sifatdoshni morfologik jihatdan "nominal maydon"ga yaqinlashtiradi. Ikkinchidan, ingliz tilida participial markerlar soni cheklangan, biroq grammatik qiymatlarning sezilarli qismi analitik zanjirlar yordamida aniq shakllantiriladi; shuning uchun inglizcha modelda "marker + yordamchi" birikmasi markaziy hisoblanadi. Uchinchidan, inkor ifodasi o'zbek tilida ko'proq morfologik integratsiyaga ega bo'lsa, ingliz tilida ko'proq konstruksion yo'l bilan beriladi. To'rtinchidan, taqqosiy morfologik yondashuv o'qitish va tarjimada eng ko'p uchraydigan xatoni – zamon bilan mexanik tenglashtirishni – bartaraf etadi, chunki e'tiborni zamonga emas, shaklning kodlash mexanizmiga yo'naltiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Biber D., Johansson S., Leech G., Conrad S., Finegan E. Longman Grammar of Spoken and Written English. London: Longman. 1999.

2. O'zbek tili grammatikasi. 2-jild: Sintaksis. Toshkent: Fan. 1976.

3. Hozirgi o'zbek adabiy tili. Morfologiya va sintaksis bo'yicha darslik va o'quv qo'llanmalar (turli nashrlar). Toshkent. 2000–2022.

4. Bahramovna, Y. S. (2022). Etymological And Semantic Analysis Of Clothing Names In Different Systemic Languages. Web Of Scientist: International Scientific Research, 83-88.

5. Bahromovna, Y. S. (2021). Thematic Division of Clothing Names in English and Uzbek. European Journal Of Innovation In Nonformal Education, 1(2), 61-62.